

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

Literatura poradnikowa dla rodziców z lat 1918–1989 jako forma wsparcia opiekuńczo-wychowawczego rodziny

Agnieszka Małek | Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. Jędrzeja Śniadeckiego w Gdańsku, Wydział Wychowania Fizycznego
<https://orcid.org/0000-0002-6156-6118>

Streszczenie

Słowa kluczowe:

poradniki,
wychowanie,
higiena,
dziecko, Druga
Rzeczpospolita,
Polska
Rzeczpospolita
Ludowa

Celem poradnictwa opiekuńczo-wychowawczego jest dostarczenie odbiorcy narzędzi wspomagających proces oddziaływania na dziecko, umożliwiające osiągnięcie zakładanych w jego toku celów. Przedmiotem badań niniejszej pracy jest problematyka poradników dla rodziców ukazujących się w Polsce w latach 1918–1989. Celem badań jest próba wskazania znaczenia zawartych w nich wskazówek jako narzędzia wspierającego rodziców w prawidłowym wywiązywaniu się przez nich z obowiązków o charakterze opiekuńczo-wychowawczym. Zakres terytorialny badań obejmuje cały obszar ziem polskich Drugiej Rzeczypospolitej oraz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Podstawę źródłową stanowią dedykowane rodzicom wydawnictwa o charakterze poradnikowym publikowane w latach 1918–1989.

Guidebooks for parents from the years 1918–1989 as a form of educational support of the family Summary

Keywords:

guidebooks,
upbringing, hygiene,
child, Second Polish
Republic, Polish
People's Republic

The aim of education counseling is to provide the recipient with tools supporting the process of influencing the child to achieve assumed goals. The subject of the following research is to recognise the importance of parental guidebooks as a tool supporting parents in proper delivery of their educational duties towards children. The study's range includes the entire territory of Second Polish Republic and People's Republic of Poland. The source material for this study are Polish guidebooks for parents published in the years 1918–1989.

Wstęp

Poradnictwo stanowi formę aktywności społecznej, zmierzającej do rozwiązywania problemów, udzielania pomocy i wsparcia osobie radzącej się, prowadzące do zmian w jej dotychczasowym działaniu i zachowaniu. Aktywność ta ma ścisły związek z wychowaniem, nauczaniem, opieką i pomocą (Skałbiana 2009: 21). Celem poradnictwa wychowawczego jest dostarczenie odbiorcy (tu – rodzicom) narzędzi wspomagających proces oddziaływania wychowawczego na dziecko (Czerniawska 1977: 11). Jedną z form wsparcia w procesie opiekuńczo-wychowawczym jest literatura poradnikowa. Wydawnictwa o charakterze poradnikowym cieszą się w ostatnich latach niesłabnącą popularnością, jak bowiem wynika z badań czytelnictwa w Polsce, ten gatunek literatury jest (po podręcznikach, encyklopediach, literaturze fachowej oraz dziecięco-młodzieżowej) jednym z najczęściej kupowanych (*Raport Polskiej Izby Książki* 2014: 36).

Charakterystyka literatury poradnikowej

Pojęciem „porada”, w zależności od dziedziny i problemu, której dotyczy, określa się różne sposoby komunikowania się, informacji, zaleceń, alternatywnych wskazań lub nakazów (Czerniawska 1977: 21). Porada wychowawcza niesie ze sobą nie tylko informację lub wyjaśnienie określonego zjawiska, lecz także zawiera wskazówki mówiące o sposobie wykorzystania otrzymanych informacji. Wyróżnić można cztery typy porad: profilaktyczne – mające na celu zapobieżenie niekorzystnym zdarzeniom lub sytuacjom – optymalizujące aktualny stan rzeczy, naprawcze – zmierzające do usuwania zaburzeń i trudności – oraz prognostyczne – których rolą jest przewidywanie dalszego rozwoju sytuacji (Ziemski 1973: 155). Poradnictwo¹ wychowawcze jest działaniem wspomagającym proces wychowawczy, potencjalnie przyczyniającym się do zwiększenia jego skuteczności (Czerniawska 1977: 8–9).

Mianem poradnika określa się obecnie książkę użytkową (służącą do realizacji celów pragmatycznych), dydaktyczną, będącą źródłem wiedzy w szeroko rozumianym procesie uczenia się) oraz popularną (zarówno w formie, jak i w treści) (Zierkiewicz 2004: 56–57), o charakterze niefikcyjnym oraz nieartystycznym (Szczęsna 2002: 310–311). Początkowo termin „poradnik” określał osobę udzielającą rad²; dopiero na początku wieku XX jego definicja rozszerzyła się na publikację zawierającą rady i wskazówki z zakresu określonej problematyki³, z czasem wypierając pierwotne znaczenie termi-

¹ Współcześnie terminem „poradnictwo” określa się działania praktyczne, podczas gdy na określenie nauki o poradnictwie, ogólnej nad nim refleksji oraz teorii poradnictwa przyjmuje się nazwę „poradoznawstwo” (Kargulowa 2004: 15).

² W słowniku Lindego z połowy XIX w. pod hasłem „poradnik” widnieje następujący opis: „Poradnik – to ten, co radzi, radę daje, od porady człowiek” (Linde 1858: 353).

³ *Słownik ilustrowany języka polskiego* z roku 1907 podaje, iż poradnik to zarówno „człowiek, który daje rady, doradca”, jak i „książka podręczna, dająca rady, wskazówki, informacje; tytuł czasopism, książek, zawierających informacje i różne rady, wskazówki” (Arct 1907: 229).

nu. Współczesne definicje książki poradnikowej formułowane przez poradoznawców wskazują, iż jej celem jest „udzielenie pomocy korzystającym z niej czytelnikom poprzez dostarczanie użytecznej wiedzy – zarówno pewnego zakresu niezbędnych informacji ogólnych, jak i treści przygotowujących ich do nabywania określonych umiejętności i do praktycznego wykorzystywania (...)” (Kargulowa 2004: 207).

Poradniki mają wspierać czytających w podejmowaniu określonych działań, nakierowywać ich na pożądane zachowania, wzmacniać, podtrzymywać i dostarczać odpowiednich informacji umożliwiających lub ułatwiających wywiązywanie się ze zobowiązań (Zierkiewicz 2004: 53–54). Ze względu na kryterium formalne, a więc sposób ujmowania zagadnień, literaturę poradnikową można podzielić na instrukcyjną oraz samopomocową⁴, zaś w każdej z wymienionych kategorii da się wskazać poradniki o charakterze postulatyno-życzeniowym, opisujące proces wychowania w formie powinności, oraz typu receptualnego, zawierające gotowe schematy postępowania w dążeniu do osiągnięcia pożądanego celu wychowawczego (Bauman 1992: 65).

Poradniki, mające charakter książek popularnonaukowych, łączą w sobie wiedzę zarówno naukową, jak i potoczną, pochodzącą z bezpośredniego doświadczenia. Kształtują wiedzę potoczną o wychowaniu, będąc jednocześnie środkiem upowszechniania (popularyzacji) wiedzy naukowej: „upatrując w nauce potężny czynnik, kształtujący ogólne zapatrywania człowieka na byt i na przyrodę, musimy przyznać olbrzymią doniosłość cywilizacyjną popularyzowania wiedzy, albowiem przez nie wszelkie prawdy, zdobyte mozolną pracą uczonych, stają się dorobkiem szerokich mas ludzkości” (Zasztowt 1989: 31). Dokonujące się w całym badanym okresie odkrycia z zakresu medycyny, fizjologii, higieny, a także pedagogiki, psychologii czy socjologii, mające wpływ na stan ówczesnej wiedzy o dziecku, wymagały rozpropagowania ich nie tylko wśród specjalistów, ale także (a może przede wszystkim) wśród rodziców i wychowawców. Doskonałym środkiem upowszechniania (popularyzacji) wiedzy naukowej wśród niefachowców, w tym przypadku rodziców – były (i nadal są) właśnie poradniki (Skudrzyk: 2005: 56).

Geneza polskiej literatury poradnikowej dla rodziców w czasach nowożytnych

Historia literatury poradnikowej dla rodziców sięga przełomu IV i V wieku – w traktacie *O wychowaniu dzieci* biskup Konstantynopola św. Jan Chryzostom udzielał rad z zakresu kształtowania osobowości dziecka oraz sposobów postępowania chrześcijańskiego rodzica. Rozprawy traktujące o wychowaniu licznie ukazywać się zaczęły wraz z nastaniem wieku XV, odzwierciedlając założenia odrodzeniowego humanizmu

⁴ Pierwszy z wyróżnionych typów podaje gotowe „przepisy” mające przybliżyć czytelnika do celu (co zrobić), jaki przed sobą stawia, zaś celem autorów poradników drugiego rodzaju jest przekazanie wskazówek odnośnie do sposobu dochodzenia do rozwiązania problemu (jak to zrobić) (Zierkiewicz 2011: 111).

o konieczności łagodnego postępowania z dziećmi. W pracach tych znaleźć można było wskazania dotyczące zarówno wychowania cielesnego, jak też moralnego i intelektualnego⁵.

Pierwszym polskojęzycznym traktatem pedagogicznym dla rodziców były wydane w roku 1558 *Książki o wychowaniu dzieci* Erazma Glicznera Skrzetuskiego (1558). Uwagi kierowane były zarówno do szlachty, jak i mieszczaństwa, z którego pochodził autor, a koncentrowały się wokół takich zagadnień, jak: troska o zdrowie, żywienie i odziewanie, kształcenie dzieci, metody wychowawcze⁶, a także błędy wychowawcze rodziców. Zdaniem Glicznera troska o potomstwo miała wynikać z faktu, iż to właśnie dzieci stanowiły największy ziemski majątek i szczęście rodziców (Danysz 1912: 17–18).

Uwagi o wychowaniu dzieci zawierały w swych pracach tacy polscy twórcy epoki nowożytnej, jak na przykład Mikołaj Rej, Sebastian Petrycy z Pilzna czy pochodzący z Czech Jan Amos Komeński. I tak Rej w *Żywocie człowieka poczciwego* (1567) zawarł liczne praktyczne wskazówki odnoszące się do wychowania dzieci, podnosząc m.in. kwestie dotyczące karmienia piersią, skromności ubioru, a także wychowania i edukacji. Zgodnie z jego zaleceniami możliwie wczesne oddziaływania wychowawcze miały prowadzić do korekty niekorzystnych, wrodzonych cech dziecka, szczególnie płci żeńskiej.

Odnoszące się do wychowania uwagi Petrycego znaleźć można w tzw. *Przydatkach*, czyli komentarzach do prac Arystotelesa. Jako lekarz Petrycy uważał, iż najpoważniejszym obowiązkiem rodziców jest troska o ciało i zdrowie dzieci, stąd wśród wytycznych znalazły się m.in. zalecenia dotyczące odpowiedniego żywienia zarówno małych, jak i starszych dzieci, hartowania oraz zapewnienia im ruchu, zapobiegającego gnuśnieniu młodego pokolenia. Petrycy zawarł w swym dziele także wskazówki dotyczące kryteriów, jakimi należało kierować się przy wyborze nauczyciela dla swych dzieci, a także w zakresie higieny nauczania. Dzieląc nauki na duchowne i świeckie, przypisywał inny zakres nabywania tych drugich zależnie od stanu – szlacheccy synowie mieli przygotowywać się do rządzenia, zaś mieszczańscy – uczyć nauk „pożytecznych”. Wychowanie córek miało na celu wdrażanie dziewcząt do pracowitości, a także wyrabianie skromności i wstydlivosti⁷.

⁵ Przykładem może być wydana w roku 1400 *Książeczka o szlachetnych obyczajach i studiach wyzwolonych* Piotra Pawła Vergerio, która w polskim tłumaczeniu M. Kwiatkowskiego ukazała się drukiem Jana Daubmanna w Królewcu w roku 1564, nosząc tytuł *Książeczki rozkoszne i wielce użyteczne o poczciwym wychowaniu*.

⁶ Wbrew humanistycznym postulatom ograniczania stosowania przemocy w wychowaniu, obecnym np. w pismach Erazma z Rotterdamu czy Ludwika Vivesa, Gliczner opowiadał się za stosowaniem kar cielesnych (Danysz 1912: 33–44).

⁷ W *Przydatkach do Ekonomiki* (pierwsze wydanie pochodzi z roku 1605) znajduje się dziesięć rozdziałów poświęconych kwestiom wychowania: 1. Jaka miłość jest ojca ku dzieciom i synów ku rodzicom; 2. Jeśli rodzicom nawiętsze, ma być staranie o wychowaniu dzieci; 3. Jako chować dzieci w dzieciństwie ich; 4. Jako chować podrosłe dzieci; 5. Jako w młodości syny chować; 6. O dozorcy albo nauczycielu synów; 7. Jaki ma być dozorca dziecinny; 8. Powinność dozorce albo nauczyciela w ćwiczeniu; 9. W jakich naukach młódź ma się bawić; 10. Jak rządzić mają rodzice córki swe (Leniek 1907: 6–7).

Szczególne znaczenie w historii literatury poradnikowej ma *Informatorium szkoły macierzyńskiej* Jana Amosa Komeńskiego z roku 1633, w którym autor usystematyzował refleksje dotyczące wychowania i nakreślił zakres obowiązków matek. Komeński uważał, iż wychowanie dziecka winno być rozpoczynane już w kołysce (Quick 1895: 118). Warunkiem zachowania zdrowia dziecka miały być: regularny tryb życia, właściwe odżywianie (z dziecięcej diety miały być wykluczone korzenne przyprawy oraz „rozpalające napoje”) i troska o ciało dziecka. O wiele większym wyzwaniem stojącym przed rodzicami dziecka do lat sześciu było kształcenie jego umysłu i charakteru; Komeński przestrzegał jednocześnie przed zmuszaniem małego dziecka do zbyt intensywnego wysiłku umysłowego. Najlepszą formą nabywania przez nie wiedzy o świecie miała być zabawa – samodzielna lub z innymi dziećmi (Quick 1895: 119).

W XVIII wieku porady dotyczące wychowania dzieci najczęściej zamieszczane były w poradnikach (kodeksach) dobrego życia, które – obok książek poświęconych problematyce racjonalnego budowania i urządzania mieszkań, osad i fortyfikacji (Kargulowa 2005: 39)⁸ – można uznać za pierwowzór literatury poradnikowej rozumianej jako ukierunkowanej wyłącznie na rozwiązanie problemu z danego obszaru życia codziennego. Dzieła te wywodziły się z katolickiej doktryny głoszącej konieczność dążenia w życiu doczesnym do doskonałości. Pisane były zarówno przez osoby duchowne, jak i świeckich moralistów. Jak za Bogdanem Rokiem podaje Alicja Kargulowa (1996: 17), w XVIII w. ukazało się około dwudziestu tego typu publikacji. Przykładem mogą być: traktat Stefana Garczyńskiego (1753)⁹ oraz poradniki Józefa Legowicza (1779) lub Onufrego Kopczyńskiego (1784).

Przełom wieków XVIII i XIX to czas, gdy powstawać zaczęły poradniki dedykowane matkom, z których mogły one czerpać wiedzę z zakresu pielęgnacji i żywienia niemowląt¹⁰. Znaczący wzrost liczby książek zawierających wszelkiego typu wskazówki, informacje oraz instrukcje dla rodziców dał się zauważyć dopiero w pierwszej połowie XIX wieku (Jakubiak 2000: 115–116); przyczyn trudności w upowszechnieniu się tego sposobu udzielania i odbioru porad niewątpliwie należy upatrywać zarówno w elitarności dobra, jakim przez wieki była książka, a także ograniczonej liczbie osób umiejących czytać¹¹.

⁸ Tego rodzaju poradniki łączą się z nurtem literatury parenetycznej, propagującej określone wzory postępowania (Ficek 2013: 55).

⁹ Jak podaje Kalina Bartnicka (1992: 43), pierwsze wydanie *Anatomii* ukazało się w roku 1750, drugie – w 1751; o jeszcze innym wydaniu traktatu Garczyńskiego pisał w roku 1871 L. Wegner.

¹⁰ K. Zawadzki (1982) przytacza następujące pozycje: L. Lafontain, *Dziennik zdrowia*; T.T. Weichardt, *Rady dla matek*; K.W. Hufeland, *Dobre rady dla matek*.

¹¹ Poza poradnikami wskazówek i przestróg udzielano także na kartach kalendarzy, w receptach lekarskich, książkach kucharskich, listach czy testamentach (Skubalanka 1984: 199).

Charakterystyka poradników z lat 1918–1989

Literatura poradnikowa badanego okresu była bardzo różnorodna zarówno pod względem poruszanych na jej kartach treści, form przekazu, jak i źródeł, z których czerpali jej autorzy. Zależnie od przyjętego kryterium poradniki dla rodziców można podzielić na kilka kategorii:

1. Kryterium profesji autora.

Wśród twórców poradników znajdowali się przede wszystkim pedagodzy¹², psychologowie¹³, teolodzy¹⁴, lekarze i higieniści¹⁵. Często książki te powstawały jako wynik refleksji nad własną, wieloletnią praktyką zawodową – autorzy przywoływali w nich przypadki „z życia”, które miały wzbudzać zaufanie do proponowanych rozwiązań oraz wzmacniać skuteczność zawartego w poradniku przekazu.

2. Kryterium kraju pochodzenia publikacji.

Książki twórców rodzimych oraz przekłady z obcej literatury. Zdecydowaną większość badanych poradników stanowią dzieła polskich autorów. W okresie międzywojennym często ukazywały się także przekłady zachodnioeuropejskiej (głównie niemieckiej) literatury poradnikowej (np. Pabst 1919; Berthier 1928; Fritsch 1935), a jej popularyzatorzy niekiedy we wstępach podkreślali znaczenie danej pozycji dla rozwoju wiedzy z zakresu nauki o dziecku i wynikającą stąd konieczność przybliżenia jej polskiemu czytelnikowi. Zazwyczaj dzieła te przekładane były w sposób swobodny, czyli z dostosowaniem do polskich realiów. W latach powojennych niemalże wszystkie ukazujące się poradniki dla rodziców były autorstwa rodzimych specjalistów; w latach 1949–1970, na skutek przybierającej na sile ofensywy ideologicznej, z przekładów ukazywały się niemal wyłącznie dzieła autorów radzieckich (np. Pietrow 1950; Makarenko 1950; Archangielski, Sperański 1953). W kolejnych dwóch dekadach XX stulecia coraz liczniej zaczęły ukazywać się przekłady poradników zachodnich, przybliżając polskiemu czytelnikowi myśl wychowawczą krajów spoza obozu demokracji ludowej. Ciekawym zjawiskiem na rynku powojennych poradników była oferta książek powstałych poza granicami kraju, lecz przeznaczonych dla polskiego czytelnika (np. Hjärke 1946; Cieński 1955). Z uwagi na fakt, iż były to publikacje o charakterze religijnym, z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, że ich kolportażem zajmowały się działające na rzecz rodziny instytucje kościelne.

3. Kryterium światopoglądowe.

W badanym okresie oprócz poradników autorstwa osób świeckich ukazywały się także publikacje, których twórcami byli duchowni bądź osoby bliskie intelektualnie

¹² Na przykład: Stefania Razwiłowska, Antoni Danysz, Emilia Szeinbokówna, Ida Merżan.

¹³ Na przykład: William James, Jakub Sully, Lidia Wołoszynowa, Hanna Olechnowicz.

¹⁴ Na przykład: ojciec Ireneusz Kmieciak, księża Bolesław Żychliński i Stanisław Bross.

¹⁵ Na przykład: dr Matylda Biehler, dr Władysław Szenajch, dr Karol Jonscher, dr Jan Bogdanowicz, dr Irena Krzeska.

i konfesyjnie kościołowi katolickiemu (np. Adamski 1918; Żulińska 1933; Bross 1935; Beeking 1948) (do roku 1948 nurty te funkcjonowały równolegle, po tej dacie poradnictwo religijne nadal obecne było na rynku wydawniczym, choć w znacząco mniejszym niż wcześniej wymiarze). Zalecali oni stosowanie konserwatywnych metod wychowawczych, opartych na karności i bezwzględnym poszanowaniu wychowawcy. Sposób i cel wychowania miały wynikać z płci biologicznej dziecka i przygotowywać je do pełnienia zgodnych z płcią ról społecznych. W książkach o charakterze religijnym propagowano tradycyjny, patriarchalny model rodziny, w którym osobą odpowiedzialną za opiekę i wychowanie dzieci była kobieta, dla której małżeństwo i macierzyństwo stanowić miały najważniejsze życiowe zadanie. Natomiast autorzy ukazujących się w badanym okresie świeckich poradników nawiązywali w swych pracach do odkryć intensywnie rozwijających się nauk humanistycznych oraz biologicznych, wskazujących na konieczność podmiotowego traktowania dzieci i przyznania dzieciństwu statusu wartościowej fazy w rozwoju człowieka. Stąd też na kartach tych publikacji sprzeciwiano się stosowaniu przemocy w wychowaniu, w jej miejsce zalecając metody dostosowane do indywidualnych właściwości oraz możliwości dziecka.

4. Kryterium problematyki poruszanej na kartach książki.

Czytelnicy poradników mogli w nich znaleźć wskazówki dotyczące higieny, zdrowia, jak i szeroko rozumianej problematyki opieki i wychowania dzieci i młodzieży. Porady dotyczyły wszystkich sfer rozwoju – fizycznej, duchowej, moralnej i umysłowej. Dzięki zamieszczanym uwagom i przestrogom rodzice mogli poznać sposoby rozwiązywania najczęstszych problemów charakterystycznych dla danego etapu rozwojowego dziecka lub – gdy dostatecznie wcześniej zapoznali się z odpowiednią literaturą – zyskać szansę zapobieżenia im. W literaturze poradnikowej wydawanej od 2. połowy XX w. poruszano ponadto problematykę opieki i wychowania dziecka chorego i niepełnosprawnego (np. Góralówna 1954; Lewenfisz-Wojnarowska 1958).

5. Kryterium etapu rozwojowego.

Wzrost wiedzy, szczególnie w obszarze nauk medycznych oraz psychologii i pedagogiki, pozwolił na opracowanie wskazówek oraz porad kierowanych do rodziców dzieci znajdujących się na określonym etapie rozwoju, umożliwiając im lepsze sprawowanie opieki, dbałości o zdrowie i kondycję fizyczną oraz psychiczną dzieci, a także unikanie lub rozwiązywanie najczęstszych dla dziecka w danym wieku trudności czy problemów. Wiele uwag kierowano do kobiet przygotowujących się do macierzyństwa lub spodziewających się dziecka, poświęcając problematyce higieny, żywienia, odzieży, pracy czy też wypoczynku w okresie ciąży osobne publikacje (np. Kühner 1925; Foltynowicz-Mańkowska 1956; Lux Flanagan 1967; Pytel 1968; Fijałkowski 1987) albo dedykując przyszłym matkom rozdziały w książkach poświęconych opiece i pielęgnacji noworodków i niemowląt (np. Trumpp 1932; Jonscher 1938; Szinagel 1938; Sienicki 1949; Słomczyńska 1968) lub w podręcznikach higieny (np. Śmiarowska 1925; Hojnacki 1928; Dąbrowski 1954). Wysoka śmiertelność dzieci do pierwszego roku życia,

a także powszechna wśród matek niewiedza na temat higieny i żywienia noworodków i niemowląt była przyczyną, dla której lekarze i higieniści – autorzy poradników kierowanych do młodych matek – dążyli do upowszechnienia wskazówek wśród możliwie szerokiego grona kobiet.

6. Kryterium formy poradnika.

Najczęściej książki poradnikowe miały formę uwag kierowanych bezpośrednio do rodziców, często popartych przykładami właściwego, ewentualnie błędnego, postępowania. Spora część posługiwała się narracją (np. Burger 1934), niekiedy ukazując rozterki lub dylematy w formie dialogów albo zapytań kierowanych do czytelnika. Inne miały postać opowiadań lub wspomnień, w których przedstawiano różne problemy wychowawcze oraz sposoby ich rozwiązywania. Jeszcze inne napisane były w formie listów (np. Świtalska 1929; Parzyńska, Horodecka 1967) – podczas gdy w okresie międzywojennym ich nadawcami byli specjaliści w zakresie opieki i wychowania, wraz z reaktywacją tej formy w latach 50. i 60. XX w. ich autorami byli zazwyczaj tzw. zwykli ludzie: dorośli wspominający własne dzieciństwo lub nastolatki dzielące się z czytelnikiem rozterkami odnośnie do własnego wychowania. Ukazanie problemów z punktu widzenia nieprofesjonalistów sprzyjać miało recepcji przedstawianych poglądów na wychowanie, za sprawą przełamania bariery mogącej mieć miejsce w kontakcie profesjonalista – niefachowiec. Część publikacji o charakterze poradnikowym była zbiorami luźnych uwag dotyczących opieki czy wychowania. Zdarzały się także książki, w których występowało kilka form jednocześnie.

W okresie międzywojennym wydanych zostało około dwustu poradników dla rodziców (Jakubiak 1995: 121 oraz badania własne); w okresie powojennym daje się zaobserwować wyraźny wzrost liczby tego typu wydawnictw, szczególnie z zakresu higieny i zdrowia. Ustalenie dokładnej ilości publikacji poradnikowych, jakie ukazały się w latach 1944–1989, nie jest obecnie możliwe, jako iż do tej pory nie prowadzono badań dotyczących wskazanej problematyki (Zierkiewicz 2004).

Wydane w badanym okresie poradniki poświęcone opiece i wychowaniu dzieci dedykowane były przede wszystkim matkom, choć autorzy wyrażali nadzieję, że czytelnikami ich prac będą także mężczyźni. Nowością było pojawienie się w poradnikach z lat 50. i 60. XX w. rozważań kierowanych wyłącznie do ojców, co tłumaczyć można zarówno rzeczywistymi zmianami dokonującymi się w myśleniu o roli poszczególnych rodziców w zakresie sprawowania opieki oraz wychowaniu dziecka, jak też próbą promowania wśród czytelników określonych postaw i wzorców. O szerokim gronie odbiorców, do których starali się dotrzeć autorzy poradników, świadczyć może zarówno prosty język, jakim pisane były książki, jak i fakt kierowania wskazówek (szczególnie w okresie Polski Ludowej) nie tylko do kobiet zajmujących się wyłącznie prowadzeniem domu, ale też zatrudnionych w różnych typach zakładów pracy, wykonujących różnorodne zawody.

Zagadnienia poruszane na kartach poradników z okresu Drugiej Rzeczypospolitej oraz Polski Ludowej

Porady obejmowały swym zakresem wszystkie etapy oraz sfery życia dziecka. Często zalecenia nie ograniczały się jedynie do kwestii związanych z opieką i wychowaniem potomstwa, obejmując także wskazówki kierowane do kobiet ciężarnych, mające pomóc im w przygotowaniu się do roli matki (Śmiarowska 1925; Hojnacki 1928; Biehler 1919; Grabowiecka 1949; Pytel 1968; Flanagan 1967; Foltynowicz-Mańkowska 1956; Kopczyńska-Sikorska 1984; Blaim 1987; Rybczyńska, Vorbrodt 1988; Początek 1980; Kamińska 1979). Okres oczekiwania na dziecko uznawany był za niezmiernie istotny w życiu kobiety, jej rodziny, ale przede wszystkim nienarodzonego potomka. W poradnikach podkreślano, iż prawidłowy przebieg ciąży jest elementem warunkującym właściwy rozwój dziecka po jego przyjściu na świat. Udzielano przyszłym matkom wskazówek dotyczących zasad dbania o higienę ciała, racjonalnego odżywiania, doboru odzieży oraz obuwia na poszczególnych etapach ciąży. Szeroko omawiano zagrożenia związane z pracą zarobkową kobiet. W poradnikach z okresu II RP poruszano głównie kwestie niebezpieczeństw wynikających z warunków pracy (kontakt z substancjami toksycznymi, zbyt długie godziny pracy oraz nieprzestrzeganie przez pracodawców i pracowników zasad bezpieczeństwa) (Borudzka b.r.w.), natomiast w publikacjach powojennych wskazówki te często uzupełnione były przepisami prawnymi regulującymi kwestie zatrudniania kobiet oczekujących dziecka (Cieślak 1965; Milewicz 1968; Foltynowicz-Mańkowska 1956).

Wiele miejsca w poradnikach poświęcono zagadnieniom związanym z porodem oraz położeniem (Beaupre 1967; Pumpiański 1958; Fijałkowski 1987a; 1987b). W II RP oraz poradnikach powojennych do lat 60. XX w. promowano porody w szpitalach lub izbach porodowych jako znacznie rzadziej kończące się zgonem dziecka lub matki. Kobiety, które z różnych względów decydowały się na poród w warunkach domowych, mogły jednakże znaleźć w poradnikach zalecenia mające dopomóc w bezpiecznym rozwiązaniu (Dąbrowski 1954; Beaupre 1967; Słomczyńska 1960; Grabowiecka 1949; Klimova-Fugnerova 1956; Foltynowicz-Mańkowska 1956; Archangielski, Sperański 1951). W kolejnych dwóch dekadach XX wieku rozważania na temat narodzin w warunkach domowych znikły z kart poradników jako efekt postępującej medykalizacji porodu. Wśród najpopularniejszych tematów porad dedykowanych ciężarnym znalazły się także: zwiastuny zbliżającego się porodu, procedury związane z przyjęciem na oddział położniczy, wskazówki dotyczące zachowania się kobiety podczas porodu oraz mogące się wydarzyć komplikacje; podawano również wykaz rzeczy niezbędnych matce i dziecku na czas pobytu w szpitalu.

Znaczną liczbę publikacji poświęcono pielęgnacji i higienie dzieci, szczególnie noworodków oraz niemowląt (Mogilnicki b.r.w.; Szenajch 1918; Krzeska 1969; Żeligowska-Szulc 1953; *Małe dziecko* 1969; *Niemowlę* 1976; Spock 1979; Rybczyńska, Vorbrodt 1988); zdarzały się ponadto pozycje traktujące o higienie starszych dzieci (Jonscher

1956). Czystość uważana była za fundament zdrowia: „(...) ochędóstwo, czyli utrzymanie w czystości ciała, odzieży, bielizny, pościeli, mieszkania, sprzętów, naczyń itd. jest (...) najważniejszym, najpierwszym warunkiem zdrowia dziecka” (Szenajch 1918: 15). Autorzy poradników starali się również zwalczać liczne przesady związane z higieną (Mogilnicki b.r.w.: 36; Szenajch 1918: 15). Wskazania dotyczyły także sposobów utrzymania w czystości ubrań dziecka (szczególnie pieluch) oraz akcesoriów i sprzętów dla niego przeznaczonych. W poradnikach powojennych z higieną starszych dzieci oraz młodzieży ściśle powiązany był temat zmian zachodzących w ciele oraz psychice dziecka w okresie dojrzewania; ważnym problemem było uświadamianie płciowe dziewcząt i chłopców. Niektóre poradniki podejmowały wyłącznie kwestie wychowania seksualnego (Majda 1964; Bielicka 1967; Popielski 1963; Beck 1958; Boczkowski 1969; Godlewski 1972), inne natomiast zajmowały się problemami towarzyszącymi dojrzewaniu dzieci i młodzieży (Brzeziński, Leowski, Serejski 1959; Dąbrowski 1960).

Kwestią równie szeroko co higiena omawianą na łamach poradników było odżywianie dzieci (Truby Kinng 1922; Iszora 1937; Paluch 1952; Witkowska 1961; 1963; 1969; Kibalenko 1986). Zwracano uwagę na liczne korzyści płynące z naturalnego karmienia noworodków oraz niemowląt, przy czym podawano również przepisy sporządzania mieszanek mlecznych, w przypadku gdy matka nie mogła karmić piersią. Równie szczegółowo rozpisany był harmonogram wprowadzania do diety dziecka nowych pokarmów; podawano sposoby przyrządzania potraw oraz wielkości porcji zalecanych dla dzieci w różnych przedziałach wiekowych, często ze wskazaniem składu odżywczego danego posiłku. Żywieniu dzieci chorych, otyłych czy tzw. niejadków poświęcano wiele uwagi; w okresie powojennym (począwszy od lat 50. zeszłego stulecia) zagadnieniom tym poświęcone były osobne poradniki, prezentujące diety specjalnie dostosowane do potrzeb oraz specyfiki problemu zdrowotnego (Bożkowa, Witkowska 1964; Gapińska 1966; Blaim 1962; Zygiert 1964; Popielarska 1967).

Szczególnie wiele uwagi autorzy literatury pedagogicznej dla rodziców poświęcali wychowaniu dzieci i młodzieży (Danysz 1925; Mirski 1931; Chmieleńska 1936; Krzyżanowska 1953; Bajszczak 1959; Świącicka 1966; Mika 1969). Zaznajamiano czytelników z różnorodnymi metodami wychowawczymi, bezsprzecznie za najlepszy sposób oddziaływania na wychowanka uznając własny przykład, stanowiący najlepszy wzór do naśladowania przez dzieci. Szeroko rozważany był także problem karności, rozumianej najczęściej jako wdrażanie i utrzymywanie posłuszeństwa (Sully 1926; Jackiewicz 1955; Łopatkowa 1988; Konarzewski, Szymańczak 1988; Krysztofowicz 1978; Popielarska, Mazurowa 1978; Maciaszek 1986; Gałkowski 1975; Sochaczewska 1986). Rodzice zapoznawani byli z poglądami pedagogów na stosowanie w wychowaniu kar i nagród, a także sposobami stosowania tych środków wychowawczych. Opisywano najczęściej występujące na poszczególnych etapach rozwoju dziecka trudności wychowawcze, a następnie wskazywano możliwe sposoby ich rozwiązania bądź też prognozowane skutki niezastosowania się do podanych wskazówek.

Odrębnym tematem poruszonym w poradnikach było wychowanie moralne dzieci i młodzieży. W okresie międzywojennym utożsamiano je przede wszystkim z kształceniem charakteru: „jest to silne, świadomą pracą zdobyte stałe usposobienie woli” (Adamski 1918: 80). W poradniku wydanym w roku 1966 możemy natomiast znaleźć stwierdzenie, iż „celem wychowania moralnego w pedagogice socjalistycznej jest ukształtowanie u dziecka takich cech, jak: humanizm, patriotyzm i internacjonalizm, właściwy stosunek do pracy i własności społecznej, zdyscyplinowanie wewnętrzne, uczulenie na sprawy społeczne i umiejętność życia w zespołach” (Kotłowski 1966: 22). W latach 70. i 80. XX stulecia problematyka wychowania moralnego niemal całkowicie ustąpiła miejsca zagadnieniu kształtowania charakteru dziecka, ze szczególnym uwzględnieniem ukierunkowywania jego woli (Chrzanowska 1976; Zdańska-Brincken 1984; Popielarska, Mazurowa 1978; Kornatowska, Załęcka 1976).

W poradnikach rodzice znaleźć mogli także wskazówki dotyczące wprowadzania dziecka w świat wiary i kształtowania u niego świadomości religijnej. Religię uznawano za fundament wychowania, kształtujący w człowieku siłę wewnętrzną. Pierwszą i najważniejszą nauczycielką religii miała być matka, do której kierowano gros wskazówek z tejże dziedziny (Burger 1934: 13, 24–25, 71; Schneider 1938: 126–128; *Małżonkowie rodzice* 1947: 58; Schmiedeler 1948: 23; Podoleński 1948). Do roku 1948 zagadnienia religijne obecne były one zarówno w książkach autorstwa osób związanych z Kościołem, jak też w publikacjach świeckich; po tej dacie problematyka wychowania religijnego w związku z laicyzacją społeczeństwa została wyrugowana z głównego nurtu poradnictwa.

Lektura poradników umożliwiała rodzicom także zdobycie wiedzy w zakresie celów oraz metod wychowania społecznego dzieci. Zgodnie z zaleceniami zamieszczanymi w poradnikach przez pedagogów z pierwszej połowy XX w. miało ono oznaczać proces kształtowania w dziecku umiejętności nawiązywania i utrzymywania poprawnych relacji z otoczeniem. Z początkiem lat 50. obok tradycyjnego rozumienia uspołeczniania (Krzyżanowska 1953: 51; Chrzanowska 1969: 369) w literaturze świeckiej równolegle funkcjonować zaczęło myślenie o wychowaniu społecznym jako kreowaniu postawy społecznikowskiej, co stanowiło odbicie ówczesnych założeń wychowania w duchu moralności socjalistycznej (Kotłowski 1966: 110; Milewicz 1968: 183–184; Pietrow 1950: 18; Chmielańska 1953: 45–48). Niekiedy twórcy poradników wręcz negowali kompetencje rodziny w zakresie uspołeczniania, wyrażając przekonanie, iż nie była ona w stanie kreować w dzieciach właściwej postawy ideologiczno-politycznej, jako instytucję programowo oraz ideowo upoważnioną do realizacji celów wychowania społecznego wskazując szkołę. Podobnie jak w przypadku problematyki wychowania moralnego odwołania do ideologii socjalistycznej w kształtowaniu uczuć społecznych dzieci i młodzieży znikły z poradników dla rodziców z początkiem lat 70. XX w., powszechnie oznaczając wyrabianie w dziecku życzliwości do drugiego człowieka i umiejętność współżycia z innymi (Krysztofowicz 1978: 23–26; Spock 1979: 442, 445,

455–456; Chrzanowska 1976: 74–75; Łopatkowa 1988: 62–64; Rybczyńska, Vorbrodt 1988: 204–220; Sochaczewska 47–49).

W poradnikach publikowanych w okresie międzywojennym silnie akcentowano konieczność wychowania patriotycznego oraz obywatelskiego, podkreślając znaczenie wyrabiania w dzieciach miłości do ojczyzny i jej historii oraz kształtowania cnót obywatelskich, w tym poszanowania do praw oraz tworzących je organów (Niedźwiedzki 1924: 75–79; Rendznerowa 1935: 6–8; Śliwiński 1926: 36; Rymar 1939: 49–51; Młynek 1923: 12). Wraz z umacnianiem się w okresie powojennym ustroju socjalistycznego problematyka wychowania patriotycznego niemal przestała być obecna w książkach dla rodziców. Zadanie szerzenia „nowego”, socjalistycznego patriotyzmu, podobnie jak wychowanie obywatelskie, zostało scedowane na szkołę jako instytucję ideowo kompetentną¹⁶. W latach 70. i 80. zeszłego wieku problematyka wychowania patriotycznego oraz obywatelskiego, mimo odwrotu od promowania w poradnikach wzorców wychowania determinowanego ideologią socjalizmu, nie powróciła na karty książek dla rodziców¹⁷.

Na kartach książek poradnikowych omawiano ponadto zagadnienia dotyczące edukacji szkolnej dzieci. Szczególnie podkreślano konieczność ścisłej współpracy domu rodzinnego ze szkołą, prezentując rozmaite formy tej współpracy i wynikające z niej korzyści dla dziecka-ucznia (Szteinbokówna 1930; Golias 1931; Litwin, Więcek 1935; Czerwiński 1952; Sokołowska 1954). Rodzicom – czytelnikom poradników – udzielało także rad odnoszących się do tematu pracy domowej; porady dotyczyły jej znaczenia dla rozwoju dziecka, sposobów zachęcania go do nauki, uczestnictwa w zajęciach pozalekcyjnych, jak też organizacji kącika przeznaczanego do odrabiania lekcji (*O dziecku w pierwszych...* 1946: 11; *Poradnik „Przyjaciółki”...* b.r.w.: 131; Szurek 1956; Sławina 1962: 141; Kozak 1978, 43–51; Filipczuk 1985: 152–153).

Zakończenie

Szeroki zakres problematyki poruszanej na kartach poradników umożliwiał czytającym je rodzicom zapoznanie się ze specjalistyczną, wszechstronną wiedzą dotyczącą opieki i wychowania dziecka w każdym okresie jego życia. Dzięki zawartym na ich kartach użytecznym wskazówkom rodzice – przede wszystkim matki, jako główne adresatki literatury poradnikowej – mogły zyskać bądź rozwijać kompetencje rodzicielskie. Lektura poradników pełnić mogła nie tylko rolę interwencyjną, stanowiąc pomoc w rozwiązywaniu bieżących problemów, lecz także profilaktyczną, umożliwiając uniknięcie przyszłych trudności, wynikających z braku dostatecznej wiedzy i/lub

¹⁶ W obszernym kompendium wiedzy o opiece i wychowaniu dziecka z roku 1968 pod hasłem „wychowanie obywatelskie” znajdujemy wyjaśnienie, iż jest to przedmiot szkolny realizowany w klasach VII i VIII szkoły podstawowej oraz szkole średniej (Milewicz 1968: 312).

¹⁷ Wyjątek stanowiły nieliczne ukazujące się ówczesnie dosłowne tłumaczenia poradników radzieckich (np. Suchomliński 1982: 92–95).

umiejętności. Uzyskana dzięki lekturze książek poradnikowych umiejętność reagowania na sytuacje wychowawcze, w powiązaniu z promowaną w nich świadomością celów wychowania i wiedzą o wychowaniu, kształtowała kulturę pedagogiczną rodziców, stanowiąc tym samym skuteczną formę wsparcia rodziny w jej funkcjach opiekuńczo-wychowawczych.

Bibliografia

- Adamski J.S., 1918, *W imię ojczyzny Polskim rodzinom*, Poznań.
- Archangielski B., Sperański G., 1951, *Macierzyństwo*, Łódź.
- Archangielski B., Sperański G., 1953, *Matka i dziecko*, Warszawa.
- Arct M., 1907, *M. Arcta słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, Warszawa.
- Bajszczak J., 1959, *O dyscyplinie w wychowaniu*, Warszawa.
- Bartnicka K., 1992, *Dziecko w świetle pamiętników i powieści polskiego Oświecenia*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 35.
- Bauman T., 1992, *O szczególnym znaczeniu lektur niepedagogicznych dla poznania współczesnej pedagogiki* [w:] J. Rutkowiak (red.), *Rozmowy o wychowaniu. Kontrowersje, spory, dyskusje*, Gdańsk.
- Beaupre J., 1967, *Macierzyństwo*, Warszawa.
- Beck L., 1958, *O dojrzewaniu seksualnym*, Warszawa.
- Beeking J., 1948, *Zzucie buty...*, Katowice.
- Berthier J., 1928, *Matka według serca bożego, czyli obowiązki matki chrześcijańskiej*, Górka Klasztorna.
- Biehler M., 1919, *Podręcznik higieny*, Warszawa.
- Bielicka I., 1967, *Kłopotliwe pytania*, Warszawa.
- Blaim A., 1962, *Dziecko otyłe*, Warszawa.
- Blaim A., 1987, *Jak opiekować się małym dzieckiem*, Warszawa.
- Boczkowski K., 1969, *Prawidłowy i nieprawidłowy rozwój płciowy*, Warszawa.
- Borudzka W. (red.), b.r.w., *Kalendarz dziecka i matki*, Warszawa.
- Bożkowa K., Witkowska S., 1964, *Żywnienie dzieci chorych*, Warszawa.
- Bross S., 1935, *Miłość, małżeństwo, rodzina*, Poznań.
- Brzeziński Z., Leowski J., Serejski J., 1959, *O dojrzewaniu. Sprawy nie tylko drażliwe*, Warszawa.
- Burger L., 1934, *Kowalscy*, Kraków.
- Chmieleńska I., 1953, *Makarenko doradca rodziców*, Warszawa.
- Chmieleńska I., 1936, *Kara w wychowaniu*, Warszawa.
- Chrzanowska D., 1976, *Rozwój psychiczny i wychowanie* [w:] *Dziecko w wieku przedszkolnym*, pr. zb., Warszawa.
- Chrzanowska D., 1969, *Wskazania wychowawcze* [w:] *Małe dziecko*, pr. zb., Warszawa.
- Cieński W., 1955, *Rodzicom o dzieciach*, Londyn.
- Cieślak B. (red.), 1965, *Kilka słów o twoim dziecku*, Warszawa.
- Czeraniawska O., 1977, *Poradnictwo jako wzmacnianie środowiska wychowawczego*, Warszawa.
- Czerwiński F., 1952, *O współpracy domu ze szkołą*, Warszawa.

- Danysz A., 1912, *Erazm Gliczner jako pedagog. Studium nad pierwszą polską pedagogiką*, Poznań.
- Danysz A., 1925, *O wychowaniu*, Warszawa.
- Dąbrowski E., 1954, *Higiena kobiety* [w:] Kosińska B. (red.), *Lekarze radzą matkom*, Warszawa.
- Dąbrowski K., 1960, *Nasze dzieci dorastają. Problemy wieku dojrzewania*, Warszawa.
- Ficek E., 2013, *Poradnik – model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*, Katowice.
- Fijałkowski W. (red.), 1987a, *Przygotowanie do naturalnego porodu*, Warszawa.
- Fijałkowski W., 1987b, *Rodzi się człowiek*, Warszawa.
- Fijałkowski W., 1987c, *Spotkania w szkole rodzenia*, Warszawa.
- Filipcuk H., 1985, *Zapobieganie trudnościami i niepowodzeniom szkolnym*, Warszawa.
- Foltynowicz-Mańkowska J., 1956, *Będę matką*, Warszawa.
- Fritsch H., 1935, *Matko, dziecko Twoje. Myśli o wychowaniu*, Katowice.
- Gałkowski T., 1975, *Pierwszych sześć lat życia – rozwój i wychowanie*, Warszawa.
- Gapińska K., 1966, *Jak postępować z dzieckiem skazowym*, Warszawa.
- Garczyński S., 1753, *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej synom ojczyzny ku przestrodze i poprawie tego co z klubu wypadło*, Wrocław.
- Gliczner E., 1558, *Książki o wychowaniu dzieci barzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą*, Kraków.
- Godlewski J., 1972, *Życie płciowe człowieka*, Warszawa.
- Golias M., 1931, *Organizacja pracy domowej ucznia*, Lwów.
- Góralówna M., 1954, *Listy o wychowaniu dziecka głuchego. Poradnik dla rodziców*, Warszawa.
- Grabowiecka L., 1949, *Kobieta przyszła matka*, Łódź.
- Hjärne U., 1946, *Nasze dzieci*, Lund.
- Hojnacki W., 1928, *Higiena kobiety i kosmetyka*, Lwów–Warszawa.
- Iszora E., 1937, *Odżywianie dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym*, Wilno.
- Jackiewicz E., 1955, *Jak zdobyć zaufanie i szacunek dziecka*, Warszawa.
- Jakubiak K., 1995, *Badania naukowe nad rodziną oraz problematyka wychowania rodzinnego w literaturze pedagogicznej II Rzeczypospolitej* [w:] K. Jakubiak (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, Bydgoszcz.
- Jakubiak K., 2000, *Edukacja rodziców w polskiej refleksji i praktyce pedagogicznej XIX i XX wieku – do 1939 roku* [w:] K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, Bydgoszcz.
- Jonscher K., 1956, *Higiena dzieci starszych*, Warszawa.
- Jonscher K., 1938, *Higiena i żywienie niemowląt*, Poznań.
- Kamińska M. (red.), 1979, *Od noworodka do przedszkolaka*, Warszawa.
- Kargulowa A., 2005, *Media w paradoznawczym dyskursie*, „Pedagogika Mediów”, nr 1.
- Kargulowa A., 2004, *O teorii i praktyce poradnictwa*, Warszawa.
- Kargulowa A., 1996, *Przeciw bezradności: nurty, opcje, kontrowersje w poradnictwie i paradoznawstwie*, Wrocław.
- Kargulowa A., Jędrzejczak M., 1982, *Spoleczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa*, Wrocław.
- Kibalenko T., 1986, *Żywnienie małego dziecka* [w:] H. Trentowska (oprac.), *Dziecko. Poradnik dla rodziców i wychowawców*, Warszawa.

- Konarzewski K., Szymańczak M., 1988, *Kiedy dziecko mówi NIE*, Warszawa.
- Kopczyńska-Sikorska J., 1984, *Czynniki wpływające na rozwój małego dziecka*, [w:] J. Kopczyńska-Sikorska (red.), *Nasze dziecko. Pierwsze trzy lata życia*, Warszawa.
- Kopczyński O., 1784, *Zbiór nauki I chrześcijańskiej, II obyczajowej*, Warszawa.
- Kornatowska I., Załęcka J., 1976, *Dziecko w wieku przedszkolnym*, Warszawa.
- Kotłowski K., 1966, *Problemy wychowania w rodzinie*, Warszawa.
- Kozak H., 1978, *Organizacja pracy domowej uczniów klas I–III*, Warszawa.
- Krysztofowicz I., 1978, *Wychowanie bez zazdrości*, Warszawa.
- Kzeska I., 1969, *Pierwsze dni macierzyństwa*, Warszawa.
- Krzyżanowska M., 1953, *Dziecko trudne czy źle wychowane*, Warszawa.
- Kühner A., 1925, *Tajemnica życia powstającego*, Poznań.
- Kwiatkowski M., 1564, *Książeczki rozkoszne i wielce użyteczne o pocziwym wychowaniu*, Królewiec.
- Legowicz J., 1779, *Powinności gospodarzy wiejskich*, Wilno.
- Leniek J., 1907, *Poglądy pedagogiczne Sebastiana Petrycego*, Lwów.
- Lewenfisz-Wojnarowska T., 1958, *O dziecku chorym na serce*, Warszawa.
- Linde S., 1858, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów.
- Litwin A., Więcek S., 1935, *Praca domowa ucznia szkoły powszechnej*, Warszawa.
- Lux Flanagan G., 1967, *9 pierwszych miesięcy życia*, Warszawa.
- Łopatkowa M., 1988, *Elementarz wychowania małego dziecka*, Warszawa.
- Maciaszek J., 1986, *Nagroda i kara w wychowaniu dziecka* [w:] H. Trentowska (oprac.), *Dziecko. Poradnik dla rodziców i wychowawców*, Warszawa.
- Majda A., 1964, *Wychowanie seksualne dzieci i młodzieży: poradnik dla nauczycieli, wychowawców i rodziców*, Warszawa.
- Makarenko A.S., 1950, *Książka dla rodziców*, Warszawa.
- Małe dziecko*, 1969, pr. zb., Warszawa.
- Małżonkowie rodzice*, 1947, Kraków.
- Mika S., 1969, *Skuteczność kar w wychowaniu*, Warszawa.
- Milewicz B. (red.), 1968, *Rodzice – dzieci – wychowanie. Poradnik dla rodziców*, Warszawa.
- Mirski J., 1931, *Zagadnienie karności w wychowaniu*, Poznań.
- Młynek L., 1923, *Marta – czy Maria? (uwagi nad obywatelskim wychowaniem kobiet)*, Wieliczka.
- Mogilnicki T., b.r.w., *Pielęgnowanie i karmienie niemowląt*, Kraków.
- Niedźwiedzki M., 1924, *Dom i szkoła po wojnie*, Lwów.
- Niemowlę*, 1976, pr. zb., Warszawa.
- O dziecku w pierwszych latach nauki szkolnej*, 1946, Warszawa.
- Pabst A., 1919, *Wychowanie praktyczne*, Warszawa.
- Paluch E., 1952, *Racjonalne odżywianie*, Warszawa.
- Parzyńska M., Horodecka J., 1967, *Rodzice, dzieci, rodzice*, Warszawa.
- Pietrow A., 1950, *Wyrabianie w dzieciach uczciwości i prawdomówności*, Warszawa.
- Początek A., 1980, *Mały poradnik zdrowia dziecka*, Warszawa.
- Podoleński S., 1948, *Wychowanie religijne w domu*, Kraków.

- Popielarska A., 1967, *Wojtuś nie ma apetytu*, Warszawa.
- Popielarska A., Mazurowa M., 1978, *Dlaczego nasze dzieci sprawiają trudności wychowawcze*, wyd. 2, Warszawa.
- Popielski B., 1963, *O uświadamianiu dzieci i młodzieży*, Warszawa.
- Poradnik „Przyjaciółki” na rok 1950, b.r.w., Warszawa.
- Pumpiański R., 1958, *Higiena w życiu kobiety*, Warszawa.
- Pytel L., 1968, *Co należy wiedzieć o ciąży, porodzie i płożu*, Warszawa.
- Raport Polskiej Izby Książki z projektu badawczego „Kierunki i formy transformacji czytelnictwa w Polsce. 2013–2014, 2014, Warszawa, <http://tiny.pl/m3grg> [dostęp: 10.11.2018].
- Rendznerowa J., 1935, *Współdział rodziców w obywatelskim wychowaniu młodzieży*, Warszawa.
- Rybczyńska I., Vorbrodt M., 1988, *Jak sobie radzić z małym dzieckiem*, Warszawa.
- Rymar L., 1939, *Cel wychowania*, Kraków.
- Schmiedeler E., 1948, *Łatwiej skończyć uniwersytet niż wychować dziecko*, Katowice.
- Schneider F., 1938, *Twoje dzieci i Ty*, Katowice.
- Sienicki F., 1949, *Odżywianie i pielęgnowanie niemowląt. Rady i wskazówki dla matek*, Warszawa.
- Skalbania B., 2009, *Poradnictwo pedagogiczne*, wyd. 2, Kraków.
- Sławina L., 1962, *Jak pomóc w nauce uczniowi pierwszej klasy [w:] Pomówmy o naszych dzieciach*, pr. zb., Warszawa.
- Sochaczewska G., 1986, *Pełzam, raczkuję, chodzę. Rozmowy o najmłodszych*, Warszawa.
- Sokołowska A., 1954, *Rodzina i szkoła wspólnie wychowują dziecko*, Warszawa.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego: przekroje*, Wrocław.
- Skudrzyk A., 2005, *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice.
- Słomczyńska H., 1960, *Chcę mieć zdrowe dziecko*, Warszawa.
- Słomczyńska H., 1968, *Moje dziecko i ja*, Warszawa.
- Spock B., 1979, *Dziecko. Pielęgnowanie i wychowanie*, Warszawa.
- Suchomliński W. A., 1982, *Kilka słów o wychowaniu*, Warszawa.
- Sully J., 1926, *Dusza dziecka*, Warszawa.
- Szczęsna E. (red.), 2002, *Słownik pojęć i tekstów kultury*, Warszawa.
- Szenajch W., 1918, *Rady dla matek*, Warszawa.
- Szinagel E., 1938, *Pielęgnowanie niemowląt. Przewodnik dla matek i pielęgniarek*, Kraków.
- Sztejnbockówna E., 1930, *Współpraca domu ze szkołą*, Lwów.
- Szurek J., 1956, *Jak pomagać dzieciom w nauce*, Warszawa.
- Śliwiński F., 1926, *Oddziaływanie wychowawcze na młodzież w wieku szkolnym*, Warszawa.
- Śmiarowska J., 1925, *Higiena kobiety we wszystkich okresach jej życia*, Lwów.
- Święcicka H., 1966, *Osiłek Łukasza, Z zagadnień pedagogiki rodzinnej*, Warszawa.
- Świtalska J., 1929, *Kosmetyka i higiena dziecka*, Warszawa.
- Truby Kinng F., 1922, *Odżywianie i pielęgnowanie dziecka*, Warszawa.
- Trumpf J., 1932, *Pielęgnowanie niemowląt*, Lwów–Warszawa.
- Quick R.H., 1895, *Reformatory wychowania: zasady wychowania nowoczesnego*, Warszawa.
- Witkowska S., 1961, *Kuchnia dziecięca*, Warszawa.

Witkowska S., 1969, *Żywienie* [w:] *Małe dziecko*, pr. zb., Warszawa.

Witkowska S., 1963, *Odżywianie niemowląt i dzieci starszych*, Warszawa.

Zasztowt L., 1989, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim: 1864–1905*, Wrocław.

Zawadzki K., 1982, *Tradycje ksiąg poradnikowych w Polsce* [w:] Kargulowa A., Jędrzejczak M., *Społeczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa*, Wrocław.

Zdańska-Brincken M., 1984, *Rozwój psychomotoryczny, potrzeby w zakresie rozwoju i wychowania niemowlęcia* [w:] J. Kopczyńska-Sikorska (red.), *Nasze dziecko. Pierwsze trzy lata życia*, Warszawa.

Ziemski S., 1973, *Problemy dobrej diagnozy*, Warszawa.

Zierkiewicz E., 2011, *Poradnik jako podręcznik życia. Krótka refleksja na temat historii gatunku* [w:] Chomczyńska-Rubacha M. (red.), *Podręczniki i poradniki. Konteksty. Dyskursy. Perspektywy*, Kraków.

Zierkiewicz E., 2004, *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?*, Kraków.

Zygiert Z., 1964, *Gdy dziecko źle wygląda*, Warszawa.

Żeligowska-Szulc J., 1953, *Jak zachować dziecko w czystości i zdrowiu*, Warszawa.

Żulińska B., 1933, *Obowiązki Polki*, wyd. 3, Lwów.

Biogram

Agnieszka Małek – adiunkt w Zakładzie Pedagogiki Kultury Fizycznej w AWFIS w Gdańsku. Zainteresowania naukowe: poradnictwo opiekuńczo-wychowawcze dla rodziców, edukacja zdrowotna rodziców w poradnikach z XX w., rola dyskursu eksperckiego w wychowaniu, kultura fizyczna i sport w perspektywie psychopedagogicznej.